

Čvorovi između fašizma, post-fašizma i neoliberalizma

Alpar Lošonc i Mark Lošonc

Apstrakt

Ovaj članak je napisan u kontekstu rasprave o neoliberalizmu u Srbiji. Ne mali broj komentatora je negirao postojanje neoliberalizma u stilu da je to ideološka izmišljotina nezadovoljnih sa sadašnjim stanjem sveta, ili jeftini resentiman. Neoliberalizam zaista može da postaje prazni šlagvort, ako se ne vezuje za strukturalne determinacije kapitalizma. Ovde se to pretpostavlja, ali se traga za još jednom determinacijom bez koje se mnogo toga ne može razumeti: fašizam.

*

Fašizam/nacizam je još uvek enigma, nerazjašnjeni momenat evropskog/transatlantskog samora-zumevanja. Odmah da se postavi i kontrapitanje: nije li ova naznaka tek retoričko preterivanje koje puca u prazno? Nismo li sve to već odavno prevazišli pretvorivši mučne tridesete godine XX veka u monumente sećanja? Nije li strahota nacizma sublimirana napretkom kapitalizma posle II svetskog rata kao i mnogobrojnim deklaracijama jasno opredeljenog sveta? Nije li fašizam/nacizam tek ona *monstruožna Drugost* u odnosu na savremene tolerantne poretke?

Valja početi sa početkom prošlog veka. Naime, I svetski rat je kolosalni poraz „klasičnog“ liberalizma zasnovanog na normama naturalnog poretka. Da u dubini postoje naturalno sazdana principi koji će osvetljavati put čoveku posle hipertrofiranja instrumentalne racionalnosti u vezi Sile, to se više nije moglo održati. Kriza liberalizma koja od tog trenutka neprestano traje samo je simptom ove konstelacije. Herbert Markuze u jednom članku koji će nas ovde izuzetno zanimati¹ pokazuje najbitnije karakteristike epohe: borba protiv liberalizma u ime časti, države, zajednice, heroizacije čoveka („herojsko-narodnjački realizam“), organskog totaliteta. Liberalizam, tvrdilo se, unižava čoveka, uspravni čovek se mora tražiti negde drugde. Markuze doduše ne pravi razliku između buržoazije i liberalizma, mada je to nužno: da je to neophodno mogli bismo da znamo recimo od znamenitog sociologa epohe Vernera Zombarta koji se upisao u registar tadašnjih ideja i sa krilaticom „trgovci protiv ratnika“.²

Markuze precizno navodi neke zablude sa kojima različite filozofije između dva svetska rata atakuju na liberalizam: on nikad nije bio protiv „nacije koja je moćna“, nije se protivio robustnoj državnoj intervenciji ukoliko je to u interesu nacije, kao što je dozvoljavao nacionalne ratove u ime pacifizma-humanizma.³ No mnogo bitnije je ipak nešto drugo: Markuze primećuje sa jedne strane da je liberalizam određeni modus viđenja sveta (sa značajnim utopijskim potencijalima u pogledu slobode: dodali bismo mi) na osnovu individualnih oblika svojinske strukture, „pojedičnog“ preduzetnika, sa druge strane dodaje suštinsku primedbu: fašizam/nacizam, „totalno-autoritarna“ država *ne* vrši transformaciju dubinske strukture

¹ H. Marcuse, The Struggle Against Liberalism in the Totalitarian View of the State, in: *Negations, Essays in Critical Theory*, London, 2009, 1-31.

² W. Sombart, *Der Bourgeois*. München und Leipzig: Duncker&Humblot, 1913, isti, *Händler und Helden*. München: Duncker&Humblot. 1915.

³ O tome se mnogo toga može saznati, D. Losurdo, *Liberalism, A Counter-History*, London, 2011.

kapitalizma. Samo se prilagođava novonastalim monopolističkim strukturama. Da ne bude zabune: Markuze ne propoveda jeftino pojednostavljivanje da je liberalizam zapravo fašizam (kao što se inače sugerije u staljinističkim dijagnozama), to je veoma daleko od mislioca takvog formata. Ali njega ipak interesuje kako je moguće da su postojale linije povezivanja između fašizma i liberalizma, odnosno da „diktatura i autoritativna orijentacija države... uopšte nije strana liberalizmu“.⁴ Da li je izjava Musolinija koji je za sebe u jednom pismu Džentileu tvrdio da je ubeđeni liberal samo obična zabluda i ništa više, ili, bismo morali da budemo dovoljno okrutni da bismo sagledali sve aspekte konstelacije?

Postavimo i mi ovde jedno pitanje mada još ne napuštamo dragoceni Markuzeov članak. Ne napada li fašizam/nacizam liberalnu buržoaziju, ili, kako smo maločas videli povodom Zombarta: ne želi li da izoštri odnose prema „trgovcima“, a u ime herojskog elementa novopečenog narodnjaštva? Samo, valja upamtiti da fašizam/nacizam *ne* atakuje na kapitalizam, štaviše, intenzivno radi na tome da kapitalistička struktura ostaje *nedodirnut*. (Fašizam tipično sprovodi *kapitalističke* mere protiv radničke klase koji su *ex ante* neoliberalni: istorijska funkcija fašizma jeste održavanje visoke stope eksploatacije u kriznoj konstelaciji a zarad visoke profitabilnosti,⁵ sprečavanje radnika da iskoriste fluktuacije na tržištu rada vezivanjem za radno mesto, itd.⁶) On se usmerava samo na trgovačko-špekulantski „buržoaski duh“, na zelenaše koji isisavaju „sokove“, na navodno grabežljivi kapital (protiv kojeg se lako može mobilizovati gnev populacije, mada je to samo površina), a *ne* na korporativni kapital, *ne* na kapital *per se*. Nije fašizam nikada napadao kapitalistički produktivizam, na protiv. Kao što i neoliberalizam tako i fašizam prezire sve što nije produktivno, dakako, u smislu razmenske vrednosti. Nije fašizam napadao odnos između gospodara i roba u kapitalističkom ključu. On je samo ponudio iracionalnu ideologiju u cilju toga da se pokaže da je ljudskoj konstelaciji potreban fundament *in re* u odnosu na splasnulu liberalnu ideologiju. Zato još uvek važi frankfurtska maksima: ne može se govoriti o fašizmu a da se ne uzima u obzir kapitalizam. Apstraktni govor o fašizmu bez kapitalizma je ritualno ideologizovanje postojećeg. I zato Markuze može da tvrdi da fašizam/nacizam *reintepretira* elemente liberalizma u novom kontekstu i prepravlja ih za drugi poredak.⁷

Dalekosežnost Markuzeovog članka je upravo u tome da demonstrira *ranjivost* liberalizma u odnosu na fašizam/nacizam, *a čini se da je ta khrkost ponajviše izražena tamo gde liberalizam ostaje nereflektovan u odnosu na kapitalizam*. Samo bi kritička samorefleksija mogla da spasi liberalizam od ove opasnosti. Zato će ovaj predstavnik kritičke teorije da tvrdi da se liberalizmu sveti i njegova ukorenjenost u projektovani prirodni poredak, to jest, naturalistička interpretacija društva kao i liberalni racionalizam koji se odjednom pretvara u iracionalizam. Liberalizam, uostalom nešto smo o tome već rekli, polaže nadu u osvetljavajuću moć naturalnog poretka: valja se iterativno prilagođavati naturalnim zakonima i njihovim harmonizirajućim efektima. Ekonomija vođena privatnim interesima ali podvrgnuta ovim zakonima vodi do optimalne situacije, tamo gde vlada logika *summum bonum*.

I nije li fašizam/nacizam užlebljen u slavljenje večitih *naturalnih* zakona koji će uravnotežiti gubitke i dobitke u sklopovima društva? Nacizam itekako slavi prirodne zakone,

⁴Ibid. 5.

⁵ O ovojistorijskojfunkciji, E. Altvater, J. Hoffmann, W. Semmler, Ökonomie und Politik im deutschen Faschismus, in: *Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise*, Bd.1, Berlin, 1980, 68.

⁶E. Mandel, *Kasni kapitalizam*, Zagreb, 1981, 127.

⁷Evo kako kaže jedan pobornik fašizma „Fašizam afirmiše privatnog preduzetnika kao upravljača proizvodnje i povećavanja bogatstva“, W. Koch, Politik und Wirtschaft im Denken der faschistischen Führer, *Schmollers Jahrbuch*, (1933) No. 5, 44.

izbavljajuću moć prirode, ono večito u prirodi koje će se uvek reprodukovati. Čak i ako će nas to zaboleti, moramo da kažemo da tu postoje tačke povezivanja sa liberalnim naturalizmom. Kao što postoje spojnice u pogledu prerastanja liberalnog racionalizma u iracionalizam. Naravno, i ova tvrdnja izgleda u prvi tren kao krajnje neosnovana: kako se mogu povezivati dva potpuno suprotna programa, naime, iracionalizam i racionalizam?!! Kao da Markuze ne zna o tome da su racionalizam ekonomskog života i iracionalizam antipodi! Kao da on ne zna o tome kakvi mehanizmi su sprovedeni u cilju racionalizacije života! Kao da frankfurtovci ne poznaju sveobuhvatno ovu dihotomiju! Zato će i Adorno da kaže na jednom mestu: „...iracionalnost pri tom poput samog pojma ostaje funkcija *ratio*...“.⁸ I zato će i Markuze pronaći paralelu u zabrani da se propituje-kritikuje „celina“: *i klasični liberalizam i fašizam/nacizam izvlače „celinu“ iz procesa racionalizacije/racionalne refleksije*. Prvi na osnovu „racionalnih“ a drugi na osnovu „iracionalnih“ argumenata. Istina totalne racionalizacije je iracionalizam. Hipostazirana „celina“ nije, to jest, ne može biti predmet kritičke refleksije, ona je „naturalna ravnoteža“, „generalna harmonija“, i uvek „nešto“ što obitava iznad nas, mi se povinujemo njemu a ne obrnuto. *Ne smeš ovde da zalaziš, ne smeš da pitaš, ne smeš da znaš šta je iza naturalnog poretka, iza harmonije ponude i tražnje, gubitaka i dobitaka...* Uvek postoji neprimerenost čoveka u odnosu na ono što ga nadvisuje, eto zajedničkog ishoda do koje stiže i liberalizam i fašizam.

I ne kazuje li ambivalentni, kad-kad genijalni, *Kronjurist* Karl Šmit da nema „racionalnog cilja“, da nemojte pomisliti na „socijalni ideal, makako on bio čudesno lep“? Ne odzvanja li u ovim rečima poznata formula „nemojte pomisliti na komunizam kao racionalni cilj“, da je „komunizam čudesno lep“, ali ga „nema“, jer je utopijski, nestvaran, nemoguć? Da je to magla koja se prodaje? Bezvredno sanjarenje? I zar je, najzad, čudno da su obazrivi istraživači pronašli skrivene paralele između kultne ličnosti *neoliberalizma*, naime, Austrijanca Hajeka i pravnog mislioca Karla Šmita koji je promislilo krizu demokratije?⁹ Zar će to iznenaditi bilo koga da će se Hajek naći u obruču Karla Šmita kada izričito zabranjuje tretiranje opravdanosti/pravednosti socijalnog poretka zasnovanog na katalaktičkoj logici tržišta? I zar se čudimo da smo pronašli nadasve opasni *liaison*, zapanjujuću vezu između fašističke i neoliberalne zabrane tretiranja poretka? Zar smo se iznenadili da zabrana mišljenja uvek legitimise postojeći poredak? Problem koji pogađa liberalizam jeste da je time pronađena formula koja istovremeno opravdava i slobodu i potčinjavanje. Šmit i Hajek su jednostavno u istom čamcu kada naglašavaju snažan diskontinuitet između liberalizma i demokratije: prodor liberalizma je moguć tek uz podređivanje demokratije.

I shodno tome, vrativši se do Markuzea, „autoritativni i harizmatični lider“ fašizma se nalazi u blizini liberalnog slavljenja „darovitog“ ekonomskog vođe koja nas vodi prema optimalnom stanju. Pogleda li se ekonomska struktura tada se neprestano smanjuje udaljenost između klasičnog liberalizma i fašizma. Ostaje još jednom da citiramo Markuzea: „...okret od liberalnog do totalno-autoritativnog poretka se odigrava u istom poretku... s obzirom na unifikovanost ekonomske osnove, liberalizam produkuje autoritarno-totalnu državu iz sebe u

⁸Adorno, *Negativna dijalektika*, Beograd, 1979, 88.

⁹W. E. Scheuerman, The unholy alliance of Carl Schmitt and Friedrich A. Hayek, *Constellation*, 1997, 2, 172-188. R.Cristi, Carl Schmitt and Authoritarian Liberalism, Cardiff: University of Wales Press, 1998.

vidu samoproždiranja na razvijenom stepenu razvoja... isključivanje celine iz racionalne argumentacije je greška liberalne teorije.¹⁰ Stoga se mogu reći retoričke formule (koje su i danas prisutne u „neoliberalizmu“): „ovo je osveta prirode“, „nismo poštovali prirodne zakone prirode“ etc. Nije li nadirajući neoliberalizam u sedamdesetim i osamdesetim godinama koristio formulu „osveta prirode“ i racionalizovala ekonomiju u to ime naglašavajući tržište kao krajnjeg garanta racionalnosti? Nije li i on u znaku heteronomije koja se prošvercovala prodavajući se kao autonomija?

Jedna od najpoznatijih karakteristika klasičnog liberalizma je zahtev za humanizacijom države. Reč je o procesu koji ima i kvalitativne i kvantitativne aspekte: pretvarajući isuviše ličnu moć u anonimnu vladavinu „nikoga“, liberalizam istovremeno pokušava da smanji količinu intervenisanja odozgo, ne bi li omogućio što veću harmoniju tržišnih odnosa. Međutim, taj projekat je nužno svoj izdajnik. Istorija takozvane prvobitne akumulacije pokazuje da bez nasilnog državnog ekscesa ni opšta komodifikacija radne snage, dobara i usluga nije moguća. „Novi režim svojine“ (Fuko) podrazumeva višu instancu koja će upravljati novonastalim stanovništvom na različite načine – tako se navodno minimalna država ispoljava kao maksimalna država. Apstraktnim fluksevima tržišta odgovara apstraktna vladavina države kroz legalne i represivne aparate. Ta kombinacija je na prosto nezamisliva bez izvesnih biopolitičkih aspekata, jer, kroz proces odvajanja širokih narodnih masa od elementarnih uslova za život, državne institucije i fabrike postaju mehanizmi kojima se život oblikuje. Kalkulacije sa populacijom, disciplinarnе logike, spajanje ratne industrije i prinude rada, homogenizacija stanovništva kroz afirmaciju nacionalne zajednice... – sve su to anticipacije kasnijih makro- i mikrofašizama.

Fašizam/nacizam, dakle, jeste kapitalizam nastavljen drugim sredstvima, mada, i to valja uvažiti, uz podređivanje građanstva i uopšte građanskih principa, što se danas ionako sa kasnim kapitalizmom dovršava. No ostaje još jedan potez da se vidi zašto mislimo da je neoliberalizam nastao kao *furija u odnosu na komunizam* i kakva je uloga fašizma u svemu tome i kako postoji kontinuitet u tom pogledu a koji seže do današnjih dana. Citiraćemo sada nekoliko rečenica: „genije...koji je personifikovan u Musoliniju, pokazao je kako se treba boriti protiv socijalizma...sa fašističkim režimom. Musolini je utvrdio referentnu tačku u pogledu borbe protiv socijalizma“. I druga rečenica: „postoje samo dve mogućnosti borbe protiv nezaposlenosti, jedan se vezuje za Musolinija.. ako bih bio diktator, bio bi kao Musolini“.¹¹ Prvu *glorifikaciju* („genije“...) Musolinija je izgovorio Vinston Čerčil (u govoru pred Anti-Komunističkom Unijom), drugu je izrekao drugo veliko ime engleske političke scene Lojd Džordž.

Ovo je neobično važno, jer bez toga se ništa ne može razumeti. Nije reč o tome da su ovi reprezentanti evropskog poretka iz nevolje postali fašisti. Ali, ideološka panika koja je zavládala među transatlantskim elitama usled nastanka Sovjetskog saveza je bila veoma duboka, komunizam na horizontu je pretio razaranjem ustaljenog „milenijumskog“ poretka: to što je Čerčil organizovao ekspediciju protiv sovjeta jeste možda mali, ali ipak paradigmatični detalj. U kontekstu I svetskog rata otvorila su se vrata komunizma, ovog plebejskog horizonta. Nije slučajno da je fašizam (nacizam) dobio najintenzivniji karakter u onim državama (Nemačka, Italija, Španija) gde su komunistički i anarhistički pokreti bili najjači, ta činjenica još više ukazuje na značaj njegove *preventivne* funkcije. Primera radi, tamo gde se krajem 1910-ih odvijala bavarska republika saveta kojoj su savremenici često propisivali veći značaj nego ruskoj epopeji, kasnije se formira NSDAP. Dosta dugo se strahovalo od toga da milioni proletera još nisu rekli poslednju reč. *Fašizam se, stoga, iskušavao kao saveznik-spasilac, slamka spasa u*

¹⁰Marcuse, *ibid.*, 13.

¹¹L. Canfora, *Democracy in Europe*, London, 2006, 159.

borbi protiv meta-neprijatelja, to jest, komunizma. Kapitalizam je zapravo morao proći kroz kapiju fašizma. Ali, ovo je užasno teško uklopiti u transatlantsko samorazumevanje. Ono ovde mora da podrhtava, jer unosi nesigurnost u odnos prema fašizmu. Nešto preciznije: fašizam se doživljavao kao *adekvatni* (kad-kad i jedini) spasilac evropske civilizacije protiv bauka komunizma. Jer, taj bauk je odista kružio svetom, a fašizam sa njegovim isprepariranim elementima liberalizma se činio kao izlaz iz ćorsokaka.

Moglo bi se reći da je fašizam simptom, odnosno isuviše „intimna“ linija bekstva u pogledu liberalizma. Setimo se onog trenutka kada je Marks, mnogo pre binarnih opozicionih parova izrađenih kod Tenisa, govorio o tome da „robna razmena počinje tamo gde se zajednice završavaju“. Ni apstrakcija anonimne države, ni apstraktni fluksevi tržišnih cena ne omogućavaju osećaj prave zajednice, a fašizam se može tumačiti i kao očajnički pokušaj da se pronade lek za taj bol. Nije slučajno što je Fredrik Džejmson, na tragu teorije ideologije koju je skicirao Bloh,¹² opisao fašizam kao politički poduhvat sa izvesnim utopijskim viškom. Ipak, fašizam bi više valjalo razumeti kao važan simptom koji pokazuje inherentnu nemoć liberalizma da stvori političku zajednicu koja bi zaista počivala na onome zajedničkom, a iz koje sledi neprestana pretnja da će alternativni pokušaji stvaranja autentične zajednice voditi u izostravanje već ionako postojećih autoritarnih tendencija. Fašizam je paradoksalni projekat militarističkog pomirenja nepodnošljivih društvenih konflikata – dakle, on nije iznenadni stranac u odnosu na liberalizam, već je njegov unutrašnji ishod.

Ludvig fon Mizes, inače veliki ekonomista, drugo kultno ime neoliberalne, i austrijski sazdane ekonomske filozofije govorio je ovako u pomenutom vremenu: „fašizam i drugi oblici diktature su trenutačno spasili evropsku civilizaciju“.¹³ Ovde je jasno rečeno: *spas* u oskudnom vremenu. Doduše, *trenutačno*, ali ostavljajući duboke tragove. Mizes je onomad tvrdio da se socijalistička ekonomija ne može održati ni dva meseca: ako je bilo zaista tako onda i nije jasno zašto je slavio fašizam makar kao „trenutačnog“ spasioca. Jer, ako je ekonomija izgrađena na socijalističkim principima takva fatamorgana, onda zašto ova aspiracija za spasiocem? No, biće da je Mizes veoma dobro izrazio ono što se tada mislilo: opasnost od komunizma je takoreći metafizička.¹⁴

Nužna kriminalizacija fašizma/nacizma nam danas zastire vidike u pogledu razumevanja post-nacističke dinamike. Fašizam se pretvorio u istorijsku sekvencu do neprepoznatljivosti. Nije lako promisliti da između sadašnjeg stanja i fašizma postoji skriveni kontinuitet. Još teže je zamisliti da je on mnogo više sa nama nego što mislimo. Kao što istinu skriva i još uvek delatna hladnoratovska ideologija koja je jednim potezom pera i posredstvom figure „totalitarizma“ izjednačavala nacizam i komunizam. Na žalost i mnogi današnji liberali padaju u ovu vrstu zamke pa će se uljuljkivati u veru da između fašizma i komunizma postoji znak jednakosti. Koliko je to netačno, videli smo: transatlantske elite su se priklonile fašizmu protiv komunizma, kasnija iskustvena istorija ništa ne menja na tome. Jer, to što je postojala neskrivena apoteoza fašizma moglo je da se pojavi na površini samo zato što je fašizam podupirao kapitalizam, makar sa drugim sredstvima, dakle, samo zato što je *fašizam bio istorijski oblik kapitalizma*, mada anti-

¹²E. Bloch, *Princip nada*, Zagreb, 1981, 395.

¹³Marcuse, *ibid.*, 6.

¹⁴Mizes je, dakako fenomen za sebe, o njemu bi se moglo pisati i pisati, ali to ostavljamo za drugu priliku, vidi apologetsku knjigu o njemu koja na ironičan način isporučuje mnogobrojne pozitivne iskaze ovog neoliberalnog heroja o fašizmu (i još možemo biti presrećni da se nije pozitivno oglasio o nacizmu, barem ako se držimo klasične distinkcije između nacizma i fašizma), R. Raico, *Classical Liberalism and the Austrian School*, Mises Institute, 2012.

građanskog tipa. To samo dokazuje da se kapitalizam može posredovati sa različitim režimima, da se on ostvaruje i preko ljudskih glava. Anti-komunistička furija koja i danas nadahnjuje neoliberalne jeste naslednik ovog motiva koji je u komunizmu video razaratelja svega što je evropska civilizacija iznedrila. Anti-komunizam nije nikakva spoljna dimenzija neoliberalizma, nego njegova post-nacistička/fašistička suština. *I zato je neoliberalizam uvek posredovan post-nacističkim momentom.* Neoliberalizam, tako glasi naša teza, jeste strukturalni modus razumevanja kapitalizma, tačnije neoliberalizam *nije nikakav eksces*; drugačije rečeno, neoliberalizam nije regrediranje u odnosu na neki projektovani normalni tok kapitalizma, *tâ neoliberalizam upravo jeste proces normalizacije kapitalizma!* Ali ono što valja imati na umu jeste da on nastaje u određenoj istorijskoj situaciji. Bez fašizma kao „preventivne kontrarevolucije“ (I. Dojčer) protiv komunizma ne možemo razumeti genealogiju neoliberalizma. Fašizam u ovom smislu jeste ono povesno u neoliberalizmu kao strukturalnoj determinaciji u kapitalizmu. Bljutavi ostatak istorije kapitalizma u XX veku jeste da fašizam ostaje kao hipoteka nad transatlantskim samorazumevanjem: zato se fašizam logički i istorijski mora uračunati u kapitalizam. To što je transatlantsko samorazumevanje, suprotno dojmovima, zapravo nemo u odnosu na fašizam, nije slučajno. Jedino se broj i patnja žrtava naglašavaju, dakle pasivnost, a tom isključivo viktimizirajućem diskursu odgovara ćutanje o masovnim emancipatorskim borbama čiju je moć fašizam trebao da ukine.

*

Nije lako prevesti neoliberalizam u okviru definicija, fenomen je krajnje šarolik, kad-kad ćemo naći dosta heterogenih momenata. Neko će ga prepoznati kao ideološku matricu, drugi govore šturo o neoliberalnoj hegemoniji, neki izjednačavaju neoliberalizam sa ortodoksnim teorijama o trgovini i tržištu; Henri Sajmon, inače Hajekov prijatelj, čikaški ekonomista, je grmeo doduše i protiv sindikata kao koncentracije moći, ali i protiv velikih korporacija.¹⁵ No to mu nije smetalo da uzme učešće u neoliberalnom pokretu (mada je *Volker Fund* odbio da diseminira jedan njegov rad zbog anti-monopolističkog stava). Za razliku od njega mnogo poznatiji Milton Fridmen je ne samo da nije imao averziju, nego je otvoreno stao na stranu velikih korporacija: one bi trebale da se ponašaju *kao da* postoji konkurencija. Dakle, razlike nedvojbeno postoje, ali, to nas neće odvrćati od toga da koristimo pojam čak na monistički način. Neoliberalizam se može stopiti i sa drugim orijentacijama: primera radi, neoliberalizam zdušno slavi preduzetništvo¹⁶ kao institucionalizaciju „kreativne destrukcije“ (može se proizvoditi samo uz rušenje) i u tome će naći saveznika u američkom neokonzervativizmu – u konzervativizmu koji gaji pijetet prema tradiciji kao vrhovnom izvoru smisla bi trebao barem da izrazi skepsu prema fluksu ideoloških matrica koje uveličavaju novitet, *Novum*. Alijansa između neokonzervativizma i neoliberalizma međutim ne nailazi ni na kakve prepreke.

Neoliberalizam se zapravo kao stabilizovani pojam koristi već na početku XX veka, ali njegov uzlet počinje između dva svetska rata. Sa punim pravom se pominju nemački ordo-

¹⁵ R. Van Horn, (2009) *Reinventing Monopoly and the Role of Corporations*, 204–37 in P. Mirowski and D. Plehwe (eds) *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

¹⁶ Ne preduzetnika kao kod Šumpetera, jer to je arhaični impuls projiciran u heroja koji krči put: danas su istinski inovatori korporativne laboratorije sa anonimnim kadrovima kapitala.

liberali kao značajni inicijatori u drugoj polovini tridesetih godina XX veka. Ovdje nema potrebe da se udubim u detalje ordoliberalnog mišljenja, dovoljno će biti da uputim čitaoca na raznorazne i dragocene izvore.¹⁷ Isto tako, ne ulazim u analizu njihovog odnosa prema fašizmu. Jer, najbitnije je da se rađa mišljenje koje je nezadovoljno sa klasičnim liberalizmom i pokušava izvesti zaključke brodoloma liberalizma. Valja preinačiti liberalizam i prilagoditi ga novonastalim odnosima. Kasnije je jedan švajcarski grad, Mont Pelerin, postao kulturno ime, gde je mnogo toga začeto, gde su izvođene dalekosežne dijagnoze i to sa ekonomistima koji su ili već bili ili će tek biti poznati kao kasniji nosioci tzv. Nobelove nagrade. Minulost liberalizma nije dovoljna, treba nešto novo stvoriti. Da postoji robusna intencija da se preinači tradicionalni liberalizam za koji se kazuje da je nemoćan očituje se i po tome da jedan od najznačajnijih predstavnika neoliberalizma, akter tadašnjih zbivanja, naime, Milton Friedman, i sam (makar jednom¹⁸) nalazi za shodno da sažme novu orijentaciju u imenu: *neo-liberalizam*.¹⁹ (Onaj ko uporno negira postojanje fenomena neoliberalizma, trebao bi da uzme u obzir ovu činjenicu)

Ide li se ovim tragovima tada dobijamo sliku o neoliberalizmu čija genealogija ima izvore u intelektualno-epistemičkim kolektivitetima koji imaju ambiciju da preusmeravaju totalitet društvenih odnosa. Oni su nezadovoljni sa naraslim državnim ansamblom koji deluje u ime blagostanja; utoliko razvijaju skepsu prema državi blagostanja koja je inače nastala da otupi oštricu rizika u dinamici tržišta. Dakle, neoliberali pale baklju, jer strahuju za sudbinu slobode čiji je garant: tržište. Sloboda se prevashodno izražava negativno, kao sloboda od nečeg, a ako se želi naznačiti pozitivni aspekt tada se govori o slobodi preduzetništva kao o otelovljenju apsolutne slobode. Previše pristupačna država blagostanja sa njenom praksom preraspodele se imenuje kao glavni krivac za dekadenciju i za korupciju sveta: treba, dakle, obnoviti obruč slobode protiv države-žderača slobode. Protiv besplodne birokratije države blagostanja valja obnoviti posvemašnju „kreativnu destrukciju“, vreme je da se vratimo na teren tržišne slobode. Treba isčupati iz nas strepnju da tržište oslobađa prostore nejednakosti i da otvara vrata za asimetriju moći; to ionako nije ništa drugo do skrivena zavist. Nije slučajno da Hajek, koga uvek moramo držati na umu, zavist smatra najvećim neprijateljem za slobodno mišljenje.

Ne zaboravljamo u međuvremenu istorijski kontekst: država blagostanja, koja naravno nije nova, počinje svoj uspon ipak posle II svetskog rata. Živo je sećanje na veliku krizu, kapitalizam (*kao da!*) otkazuje poverenje sada već nepotrebnom fašizmu, a država blagostanja je tu da smiruje i pacifikuje socijalne aspiracije. Negativna memorija koja se zgušnjavala u strahu od slične krize objašnjavala je mnogo toga što se tada dešavalo. No to da je država blagostanja u službi radničke klase a deluje kao prepreka kretanju kapitala, obična je ideološka floskula.

¹⁷ R. Ptak, Neoliberalism in Germany: Revisiting the Ordoliberal Foundations of the Social Market Economy, in: D. Plehwe, P. Mirowski, *The Road from Mont Pèlerin, The Making of the Neoliberal Thought Collective*, London, 2009, 98-139. C. L. Glossner, *The making of the German post-war economy Political Communication and Public Reception of the Social Market Economy, after World War II*, London, New York, 2010. M. Wörsdörfer, Manuel (2010): Ordoliberalism and the Evolution of Norms; Normative Orders Working Paper 07/2010, http://publikationen.uni-frankfurt.de/volltexte/2010/8701/pdf/Ordoliberalism_and_the_Evolution_of_Norms.pdf. Isti, (2011): Die normativen und wirtschaftsethischen Grundlagen des Ordoliberalismus; Frankfurt. Fleck, L. (1979) *The Genesis and Development of a Fact*. Chicago: University of Chicago Press. (Reprint: original 1935)

¹⁸M. Friedman, Neo-liberalism and Its Prospects', *Farmand*, 1951 17: 89-93. C. J. Friedrich, Review: The Political Thought of Neo-liberalism, *American Political Science Review*, 1955, 49(2): 509-25.

¹⁹Naravno, moglo bi se izveštavati i o tome da su postojali i takvi pravci koji su se zasnivali na nadovezivanju na klasični liberalizam (M. Dean, Rethinking neoliberalism, *Journal of Sociology*, 2012, 14.) no ako bismo se orijentisali tako široko, ovaj članak bi bio razmravljen.

Naravno, nije slučajno da su neoliberali koji su zainteresovani za demontažu države blagostanja ipak jako privrženi toj formuli. Osim toga, u sklopu hladnog rata još postoji horizont socijalističkog bloka predvođenim sa SSSR, treba nešto suprotstaviti tome da se radnici ne bi zagledali u socijalističke ideale a koji obećavaju sigurnost života bez potresa. Dakle, to jeste kontekst rascvetanja države blagostanja koja je projicirana da sprovodi kompromise između rada i kapitala.

Jedva de treba reći: ništa se ovde ne dešava spontano. Neoliberalizam ne teče blago. Još manje se odvija dobrovoljno. Iza neoliberalnih epistemičkih kolektiviteta koji umuju o zloj sudbini sveta veoma brzo će stajati moćne, uticajne fondacije, „think-tanks“ (*Heritage* koji je kasnije predstavljao ideološki „um“ iza Regana i Buša, *Cato*, *Hoover Institution on War, Revolution and Peace*, *William Wolker Fund* itd.²⁰) koji sa diskurzivnom politikom utiču na državne aparate, prerađuju javnost i služe kao ideološki aparat. Ogromna finansijska sredstva se ulažu da bi nova filozofija izašla iz boja kao pobednik. Neoliberali samosvesno ulaze u ono što oni nazivaju „rat ideja“; oni žele dobiti rat, i kao što ćemo odmah videti uprkos gromoglasnoj retorici nikada nisu prezali od toga da se posluže sa uslugama države. Njima je bilo od početka jasno da ulaze u polje diskurzivne borbe u kojoj ideja u nesputanom kretanju kapitala mora prvo da trijumfuje da bi preovladavala.

Kada politički neoliberali (Margaret Tačer, Ronald Regan) osvajaju političku scenu, tada su već nastali značajni pomoci u diskurzivnom polju. Oni ne počinju od ideološke nulte tačke, nego trče krugove koji se podupiraju upravo od pomenutih moćnih fondacija i ideoloških aparata. I neoliberalizam se kreće na šini koja je postavljena od strane već pomenutog Karla Šmita: jaka država – zdrava ekonomija. To je ujedno problem *à la* baron Minhauzen za neoliberalizam: neoliberalizam propoveda protiv državne svemoći, no, da bi preveo svoje zamisli na teren prakse mora posegnuti za državom. Da bi se društvo prekrojilo shodno imperativima tržišta, odnosno, da bi se društvo predizajniralo po slici tržišta, država mora neminovno upregnuti svoj aparat prinude. Samo država može da nametne, dakako, prinudno, mašineriju tržišta društvu koje nikad nije dovoljno prosveteno za neoliberalne - inače sve ostaje lepršanje. Neki mislioci (barem od Alberta Hiršmana pa nadalje) tvrde da je oposebljena ekonomija nastala radi toga da usmerava loše nasilje u dobro nasilje.²¹ Neoliberalizam je ubeđen da sprovodi dobro nasilje u ime svoje sopstvene racionalnosti.

Neoliberali su odista zaljubljeni u tržište, mada ponekad se sete i nekih granica tržišta: ipak, ambicija je da se granice tržišta proširuju u nedogled. Dokle se može: dokle društvo može da izdrži. (Zato se prvo eksperimentiše, društvo se testira i izlaže se probi: tako se prvi pokus morao javiti van transatlantskog sveta, naime, u Čileu gde je general Pinoše implementirao snagom svog militarnog ansambla slobodu cena protiv slobode ljudi. Tek posle toga je neoliberalizam nastavio svoj put; uostalom, da se uvideti da u društvu bez kohezivnih spojnica i spremnosti za otpor uvek lakše prodire) Uostalom nije li Isus umro na krstu kao računovođa? Nije li to žrtvena smrt na osnovu kalkulacije? Zar ne bismo mogli instituciju braka sagledavati kao susret između kvazi-emocijama potpomognute ponude i tražnje, odnosno, kao racionalnu kalkulaciju koja dolazi do konkluzije da je isplativije biti zajedno nego sam? Nije li to upravo dokaz univerzalne racionalnosti tržišta? Nije li i pljačka banke jedna ekonomska kalkulacija, jer

²⁰O njihovoj finansijskoj moći, S. George, How to win the War of Ideas, *Dissent*, 1997, Summer. M. Steger, and R. K. Roy, *Neoliberalism: A Very Short Introduction*, Oxford; New York: Oxford University Press, 2010.

²¹J.-P. Dupuy, La crise et le sacré, *Études*, 2009/3 Tome 410, 341-352.

je isplativija iz perspektive pojedinačnih preferencija od upriličavanja napora u građanskom životu? Nije li možda i etička refleksija izraz ekonomskog računa: vredi biti etičan, jer je tada tržišna prođa veća? Nije li to racionalno ostvareni Eden: svi članovi društva, čak i đavoli su određeni moralnim normama, jer im se to, eto, isplati? Ne bi li trebalo i nauku ustrojiti na osnovu modela tržišta: ponuda i tražnja prema naučnim rezultatima, gde se sankcije i nagrade (bodovi) dele kao na tržištu? A onaj ko ispada ide u u stečaj? Nije li sama nauka plod tržišne kalkulacije? Nismo li mi svi tržišni agensi koji obitavaju u životu a koji je determinisan ukrštavanjem različitih ekonomskih kalkulacija? Nije li dakle tržište jedina univerzalna kategorija koja povezuje različite ljude rasute po vremenu i prostoru? Nije li tržište jedino mesto gde čovek može da bude samosvojan, da sledi zov onog sopstvenog Ja? Geri Bejker, još jedan Nobelovac, veruje da je svaka smrt ujedno i neka vrsta samoubistva: kandidat za smrt je manje ulagao u sebe, ako tako hoćemo voljno doveo sebe u provaliju smrti. I eto, dobili smo objašnjenje za enigmatičnu sklonost raznih pisaca tokom istorije (ah, koliko ih je bilo!) da pošalju sebe u smrt, ili za mračnu sklonost stoika u odnosu na ravnodušno samoubistvo: bili su takvi i takvi preduzetnici, sebi su zakrčili put do tržišne sreće. Samo su alternirali između života i smrti, kao u eleuzinskim misterijama. Nije li čovek sam ništa drugo do ishod (samo)preduzetništva, ishod onog „raditi na sebi“, inovirati sebe, stvoriti sebe kao inovaciju? Nije li on samo nagodba između različitih preferencija? Nije li sopstvo ishod preduzetništva čoveka? I nije li društvo ništa drugo do serija različitih tržišnih radnji utkanih u kalkulacije? Nije li tako da barem približno sve možemo promisliti u tržišne tokove?

Samo, tržište nije bogomdano, ono se konstruiše, ono je ishod različitih i konfliktnih konstrukcija: jednostavno rečeno, tržište je društvena konstrukcija u kojoj država itekako učestvuje. Nije dovoljno govoriti kao što inače izvanredni Tomas Frank radi, naime, da neoliberalizam važi kao „tržišni populizam“.²² Nije dovoljno da se neoliberalizam zahvata kao „idolatrija ili kao diktatura tržišta“. To je samo deo istine.²³ Ukoliko se želi prošireno tržište koje racionalizuje ljudske postupke poput tržišta dobara i koje se nudi kao mehanizam koordinacije mora se polagati nada u konstruktivnu moć države koja sankcioniše, uključuje i isključuje, normira, i udara mačem suvereniteta, to jest, prisilom monopola prinude. Jer, čak i u vreme sveopšte globalizacije ostaje nama znana država (tačnije monopol njene jurisdikcije) sa mogućnošću udarca suvereniteta, jer niko drugi to ne može.

Zato neoliberalizam ostaje uvek protivrečan: ambivalentnost je njegova stigma. On može samo da istera đavola Belzebubom, to jest, može da se pouzda u ono što neprestano izlaže kritici: državno razmetanje, i spremnost države da interveniše snagom svog autoriteta. Zato je šmitovska formula snažna država–zdrava ekonomija još uvek alfa i omega neoliberalizma: to nije intencija nego nužan ishod. I zato se ne treba čuditi kada se čita o tome da se ne smanjuju državni izdaci u poslednjim dekadama, uprkos cvetanju/hegemoniji neoliberalizma: oni se ne smanjuju nego se preusmeravaju u cilju kazni, sankcija, održavanja poretka. Osim toga, ko bi socijalizovao gubitke kapitala za vreme krize (tako i u poslednjim godinama u odnosu na velike banke) ako ne država? *Najzad, zato nije dovoljno reći da je neoliberalizam ekscenčna ideologija tržišta: ne, ona je ideologija tržišta/države iz vidokruga kapitala, ona pomera ovu cezuru, ali nikada neće stići do konsekventnog ništenja države.* Istina je da se ideja države uobličava povodom tržišta, ali ipak, cela konstelacija ne postoji bez države. Procesuiranje neoliberalizma iziskuje jaku državu koja

²² Th. Frank, *One Market under God: Extreme Capitalism, Market Populism, and the End of Economic Democracy*, New York: Anchor Books, 2001.

²³ L. Boldeman, *The Cult of the Market: Economic Fundamentalism and Its Discontents*, Canberra: Australian National University E Press, 2011.

autoritarno nastupa i dresira/kondicionira društvo. *Neoliberalizam mora ovladati društvom posredstvom države*. Utoliko je on trijumf strukturalne moći kapitala. Kada je Margaret Tačer izgovorila čuvenu rečenicu: nema društva, ona je naravno isporučila materijal za citiranje, to je ionako jedna od najviše citiranih rečenica a koja cilja na to da je društvo samo agregat individua. Od toga je napravljen referent: eto, neoliberali favorizuju pojedinca na račun društva. Međutim, meni se čini da čelična leđi nije shvatila suštinu neoliberalnog projekta u ovom pogledu: *biti pojedincem u snažno socijalizovanom okruženju, podrediti pojedinca („preduzetničko sopstvo“, sopstvo kao preduzetnik) socijalno-tržišnoj podružteljenju*.²⁴ Biće da je Dejvid Kameron mnogo bliže istini kada menja retoriku: on govori o „velikom društvu“. To mnogo više priliči neoliberalnom poimanju sveta koje afirmiše neosocijalizaciju navodno omekšalih subjekata.

Pogotovo neoliberalizam mora ovladati demokratijom. Jer, u demokratiji postoji uvek iskra anarhičnosti, decentralizacije moći, amorfne otpora: zato neoliberalizam ostaje u šmitovskom sazvežđu. Liberalizam *versus* demokratija. *Jak neoliberalizam, slaba demokratija*. *Jak neoliberalizam: intenzivni autoritarizam*.

Najzad, gde god se pojavljuje tržište, ugovori na njemu, to može da funkcioniše samo posredstvom prinude/nasilja; ne treba zaboraviti da ono što neoliberalizam glorifikuje kao sklad volja (ugovor), uvek podrazumeva efekat isključenja, odnosno, prinudu. Nema kontraktualističke ideologije koja se implicitno ne bi oslanjala na monopol nasilja kojim raspolaže ono „Treće“ koje posreduje između – samo formalno gledano – ravnopravnih članova. „Da bi roba uopšte mogla biti smisljena, ona mora da figurira kao moja – a ne tvoja... što uvek implicira kapacitet prinude... prinuda je implicitna... prema tome, nasilje je inherentno u odnosu na robnu razmenu“.²⁵ Svaki ugovor, svaka svojina, svaki navodni sklad volje sadrži ovaj momenat prinude: tek to objašnjava arhetipsku zainteresovanost neoliberalizma za sigurnost/bezbednost. Hipertrofiranje diskursa o bezbednosti u poslednjim dekadama se tako mora tumačiti: želi se čuvati režim gde preovlađuju efekti isključenja. Da bi neoliberalizam funkcionisao on mora da se oslanja na ove implicitne kapacitete prinude/nasilja države koji su uvek prezentni, makar implicitno.

*

Da li smo zaboravili na fašizam? Na protiv, to što je neoliberal fanatik produktivizma u smislu razmenske vrednosti u kapitalizmu, ne odvraća ga od određenih orijentacija u fašizmu. Neoliberalizam se hrani na osnovu afirmacije različitosti u samom pojmu građanstva: on osnažuje razliku tamo gde bi trebala prebivati jednakost, on probija telo jednakosti sa iglom različitosti. I tada smo opet stigli u luku fašizma.

Kao što dobro znamo Fuko tumači nastanak biopolitike u susedstvu sa neoliberalizmom, a time sugerije robustne veze između njih. Njegov postupak bi zasluživao punu pažnju, ovde naravno odustajemo od toga, naglašavamo ono što je neizostavno. Fuko naglašava da je država u neoliberalizmu „potrošač slobode“, ona može da postoji samo ako postoji određeni režim slobode. Zatim, za razliku od socijalizma koji se može *normativno* propitivati, neoliberalni

²⁴O pojmu “socijalno tržište” izveštava, S. Lessenich, *Mobilität und Kontrolle. ZurDialektik der Aktivgesellschaft*, in K. Dörre, Stephan Lessenich, and Hartmut Rosa, *Soziologie – Kapitalismus – Kritik. EineDebatteunterMitarbeit von Thomas Barth* (Frankfurt am Main: SuhrkampVerlag, 2009), 159-167.

²⁵C.Miéville, *Between equal rights*, Brill, Leiden, Boston, 2005, 128. O fikcijivoluntarističkog-slobodnogsporazuma, J. Banaji, *The Fictions of Free Labour: Contract, Coercion and So-Called UnfreeLabour*, *Historical Materialism*, 2003, 11, 3, 69–95.J. Peck, *Zombie Neoliberalism and the Ambidextrous State*, *Theoretical Criminology*, 2010, 14: 104–10.

kapitalizam se opire normativnim pitanjima. Fuko neoliberalizam opisuje kao izvesnu formu konstruisane racionalnosti koja se normalizuje. Najzad, po njemu u neoliberalnom kapitalizmu važi da postoji tržište kao princip istinitosti. I da ga citiramo: neoliberalizam nije Adam Smit, on nije umotan u staro ruho liberalizma – on je prelomio: neoliberalizam nije oživljavanje pojabanog liberalizma, odnosno, „neoliberalizam nije Gulag u podmukloj hijerarhiji kapitalizma... nego je to znanje kako urediti ostvarivanje globalne moći po uzoru na principe tržišne ekonomije“. Tako on opisuje tržište: kao „permanentni ekonomski tribunal“ koji meri, sudi, prihvata, dodeljuje i omeđuje. Po tome, došao je kraj traganja u odnosu na meru; tržište figurira kao apsolutni horizont – Fredrik Džejmson ima pravo kada podiže tržište na reflektivni nivo; na tržište se ne troše tek robe, nego se troši sama ideja tržišta, kupcu/potrošaču se nudi ne samo žvakaća guma, nego i ideja tržišta koja mu isporučuje dotičnu robu. Samo, vidimo da nerv neoliberalizma, uprkos sloganima na zastavama, nije sloboda, nego *disciplina i autoritarnost* bez kojih tržišne zakonitosti ne mogu da funkcionišu.

Za nas je važno da je neoliberalna racionalnost zapravo minirala u poslednjim dekadama princip apsolutne inkluzije koja je pohranjena u pojmu univerzalnog građanstva. Upad etnicizacije u termine građanstva, novi oblici autoritarnosti u kontekstu prekarnosti zaposlenja svedoče o tome.²⁶ Njena ideologija se ne vezuje za građanstvo kao prava *prima facie* nego za formu građanstva koje se realizuje posredstvom aleatorne pozicije na tržištu. Ovaj modus racionalnosti može da opravdava samo takve aktere koji su *produktivni* i govoreći Batajevim jezikom dovoljno homogeni da bi ispunjavali putanja ove vrste racionalnosti. *Neoliberalizam nameće misao da samo produktivni, to jest, oni koji generiraju dinamiku razmenske vrednosti zaslužuju da se nazivaju građanima.* To je daleko od ideala univerzalne inkluzije svih ljudi, jer, dobar građanin se više ne promišlja na način kako se to ocenjuje u klasičnoj antici, nego je on aktivni učesnik u tržišnom flukusu, odnosno, realizator određenih aleatorno-kontingentnih tržišnih pozicija. Postoje intenzifikacija političke retorike o pogledu nacionalne bezbednosti sa podsećanjem na nužnost smanjivanja fluksa imigranata. Zadobivanje građanstva, članstvo u političkoj zajednici se zato realizuje u kontekstu revitalizovanih neoliberalnih vrednosti i normi: iz perspektive Batajeve retorike realizuje se zaštita koherentnosti zajednice putem stabilizacije korišćenja i prisvajanja predmeta.

Neoliberalna moralizacija tržišnih učinaka²⁷ naravno ne iziskuje nikakvu vrstu nacističke diktature, nego samo određenu „vitalnu“ biopolitiku. Nacizam je zahtevao žrtvu: za kasnokapitalističke aktere odricanje od užitka ne može biti program, kapitalizmu takav nacizam odavno više nije potreban. Ne treba misliti na živeće kosture u logorima. No današnja biopolitika sada stabilizuje nedostatak univerzalne inkluzije u kontekstu koji ne mora uopšte da bude nacistička, na protiv, kao što možemo znati na osnovu nekih opisa može da cveta i u okvirima demokratije. I ovde se možemo povezati i sa Batajem: biopolitika u neoliberalizmu podrazumeva homogenost koja potire heterogenost, u ovom slučaju radi se o neproduktivnosti iz perspektive tržišne racionalnosti u globalizovanom kapitalizmu. I ako je neoliberalizam uvek vezan za tržišnu racionalnost, tada se može reći da je ova homogenost obezbeđena implementacijom tržišne racionalnosti. Ma koliko Batajevi opisi u pogledu heterologije izgledali bizarni i raznorodni za određene čitaoce; najzad tu se pominju takve stvari kao što je nasilje, delirijum,

²⁶ Ch. Butterwege, G. Hentges (Hrsg.) *Rechtspopulismus, Arbeitswelt und Armut, Befunde aus Deutschland, Österreich und der Schweiz*, Verlag Barbara Budrich, Opladen & Farmington Hills, 2008.

²⁷ N. Stehr, *Die Moralisierung der Märkte. Eine Gesellschaftstheorie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, Verlag, 2007; N. Stehr, Ch. Henning, and B. Weiler (eds.), *The Moralization of the Markets*, New Brunswick/New Jersey: Transaction Publishers, 2009.

modusi ekscesa, nadrealistički šok, najniži slojevi zajednice koji izazivaju marginalizaciju, no, oni itekako dočaravaju provaliju koja zjapi između *homogenosti* i *heterogenosti*, to jest, logiku ove distinkcije koja otelovljuje nešto nemevljivo s obzirom na teror merljivosti na nivou svakodnevnog života. (Doduše Bataj uvek dodaje da se to dešava u afektivnom iskustvu.)

U svakom slučaju neoliberalizam biopolitizuje upravo ovu gore pomenutu distinkciju.²⁸ Za njega nije potrebno ni ono što je Bataj predviđao za fašizam: *suverena* forma suverenosti. Samo, treba ipak uzeti u obzir da nacizam, makoliko se detektuje kao seme apsolutnog zla, ostavio je duboke brazde u zemlji; zato možemo i reći da je neoliberalizam *postnacistički* fenomen. Postnacistička biopolitika ne mora uopšte da bude politika Tanatosa: ona povezuje neomaltuzijanizam (postoji višak populacije, to je bitna poruka), prerađenu i spremljenu tržišnu homogenost, zaštitu društva od heterogenih viškova i zahteve produktivnosti u vezi toga, kao i upravljanje afektima. A naravno bez politički/civilizacijski nekorektne scijentističke eugenike koja je nekada zarobljavala različite ljude i na levici i na desnici. Ovde se samo pridružujemo onome što Isin naziva upravljaštvom posredstvom neuroze²⁹: umesto pretpostavke da subjekti upravljaju sobom samo posredstvom normi racionalnosti, realnije je sugerisati da se to realizuje posredstvom skale na kojoj će se naći i afektivna kompozicija. Biopolitika, kako to znamo od Fukoa registruje određene rizike i opasnosti i upravlja slobodom subjekata u cilju toga da oni upravljaju sobom i to u cilju konfrontacije sa rizicima i opasnostima. Čini se da je tu Fuko gde-gde prekratak, jer on kao da sugerise da upravljanje adresira *homo oeconomicusa*, aktera koji otelovljuje purifikovanu tržišnu racionalnost. No biopolitika neoliberalizma cilja ne samo na subjekta koji raspolaže sa građanskim kompetencijama a koje se mogu realizovati u okvirima društvene podele rada, nego i posredstvom strepnje i straha. Kao rezultanta takve biopolitike se javlja neurotični subjekat koji strepi za sebe i prihvata sebe kao nosioca afektivne kompozicije strepnje i straha spram oseke i plime tržišnih uspeha i neuspeha. Iza kapitalizma stoji strah, uostalom kako se to nekad i dobro znalo - strah koji disciplinuje, a neoliberalizam se hrani ovim strahom.

²⁸A. Lošonc, Arheologija i genealogija neoliberalizacije, in *Moć kao društveni događaj*, Novi Sad, 2009, 25-70. K. Josifidis, A. Lošonc, *Neoliberalizam; sudbina ili izbor*, Novi Sad, 2007.

²⁹E. Isin, The Neurotic Citizen, *Citizenship Studies*, Vol. 8, No. 3, September 2004, 217-235.